

**НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XVIII –
70-Х РР. XIX СТ.**

На основі широкого кола архівних, статистичних німецькомовних джерел проаналізовано походження волинських німців, динаміку їх чисельності та регіони компактного поселення.

Ключові слова: німецькі колоністи, меноніти, Волинська губернія

Проблеми історії німців України загалом і Волині зокрема давно цікавили вчених. Однак у багатьох загальних роботах із питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII -70-х роках XIX ст. не знаходили достатнього відображення. Деякі аспекти колонізації регіону знайшли відображення в роботах В.В. Надольської, М.В. Бармака, М.П. Костюка, Ю.М. Поліщука, О.Г. Суліменка, а також в німецьких дослідників М. Арндта, Х. Шмідта, Б. Праксенталера та інших.

Мета і завдання статті полягає в здійсненні комплексного аналізу процесів переселення німецьких колоністів на Волинь у кінці XVIII – 70-х рр. XIX ст., з'ясуванні особливостей їхнього розселення в регіоні.

Волинь завдяки своєму вдалому географічному розташуванню з давніх часів приваблювала різних поселенців, у тому числі й німців. У другій половині XVIII ст. розпочався новий етап в історії німців у Східній Європі загалом і в Україні зокрема. Слід відзначити, що в цей період практикувалося запрошення іноземців із метою підняття культурного, господарського рівня держав. Так, ще в 1749 р. імператриця Марія Терезія видала указ про іноземців, за яким усі іноземці, до якої б нації вони не належали, запрошувалися оселитися в Австрії. Їм гарантували звільнення від сплати грошових податків на 10 років, від військової повинності та інші пільги [1, с. 38].

У 1781 р. імператор Йосиф II видав едикт про віротерпимість. Після цього до 1786 р. до Галичини прибуло 20 тис. поселенців із Німеччини.

Особливо актуальним у XVIII ст. переселення іноземців було для Російської імперії. Величезні степові простори на Півдні і Південному Сході не приносили державі ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам імперії вільно пересуватися в пошуках землі, і це затримувало освоєння нових територій. Виходячи з цього, у 1759 р. царський уряд Єлизавети Петрівни запросив іноземців селитися на вільних землях [2, с. 29]. На них покладалися надії, що вони своїми знаннями, досвідом піднімуть промисли, ремесла, які не були відомі в той час у Росії.

Політику запрошення іноземців у Росію продовжила Катерина II, яка маніфестом від 4 грудня 1762 р. закликала всіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії [3, с. 261].

Проте цей документ спочатку не дав бажаних результатів, оскільки, крім закликів до поселення, не містив ніяких пільг майбутнім поселенцям. Тому Катерина II 22 липня 1763 р. видала маніфест про права і пільги для поселенців. Згідно з ним було засновано канцелярію опікунства переселенцями. Усім іноземцям дозволялося вільно в'їжджати в імперію і селитися там, де вони того бажали, у будь-якій з губерній. При цьому вони отримували значні пільги: їм дозволяли вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів та інших церковнослужителів, їх звільняли на 30 років від будь-яких податків. Тим, хто бажав жити в губернських і провінційних містах, звільняли від податків на 10 років і на півроку надавали квартиру. З боку властей передбачалося також сприяння переселенцям у створенні мануфактур, фабрик, заводів. Для цього їм відводили кращі землі. На будівництво житла, кірх, господарських споруд, обзаведення худобою, а також на придбання інструментів і матеріалів поселенці отримували безвідсоткову позику [2, с. VI].

Велике значення для переселенців мало також звільнення від виконання військової повинності. Особливо це було актуальним для менонітів, релігійні догми яких забороняли службу в армії.

Частина іноземних колоністів переселялася в центральну Росію через Волинь, яка була в той час малозаселеною, лісною і багатою на необроблені ґрунти, що було привабливим для них, і дехто з колоністів зупинявся тут. Першими німецькими поселенцями на Волині були меноніти, які в 80-90-х рр. XVIII ст. вирушили з Німеччини в Південну Україну (р. Молочна, о. Хортиця). Частина з них осіла в регіоні й заснувала тут перші поселення. Меноніти відзначалися в Європі

високою культурою землеробства та дисципліною. Вони проживали біля Данціга, у гирлі Вісли у так званій Марієнвердерській низовині, яка була в той час болотистою і безплідною. Меноніти зуміли осушити болота, вивезти піски і перетворити цю місцевість у квітучий сад. Ці успіхи менонітів утвердили за ними славу гарних господарів і благонадійних громадян [4, с. 43].

Меноніти приходили на Волинь із району Данціга і Торна, а також із-під Бреста. Їх називали нижніми. Як і всі їхні одновірці, вони змушені були під час правління Фрідріха Вільгельма IV залишити свою батьківщину через загрозу порушення їх правил віросповідання [4, с. 4]. На них тоді чинився тиск з боку військових кіл, які вимагали, щоб меноніти служили в армії. За своїм походженням вони були західно-фрісландські, голландські і фламандські й належали до нижньонімецької мовної групи. Аналіз джерел свідчить, що переважна більшість менонітів носили німецькі прізвища та імена.

Нижні меноніти в основному поселилися в Західній Волині. Тут вони заснували колонії Софіївка на Горині, Висоцьк на Поліссі, Жозефін на схід від Рожища, Едвардов на північний захід від Дубна, Меланієндорф, Антонієндорф, Фюрстенталь, Фюрстендорф і Грюнталь неподалік м. Острога.

Верхні меноніти з'явилися на Волині на початку XIX століття. Вони були з Пфальца і мандрували через Галичину вглиб Росії. Це були вихідці з південної Німеччини, так звані шваби [5, с. 31]. Вони селилися у східній Волині, переважно в Житомирському і частково в Овруцькому повітах. Шваби утворили тут цілий ряд колоній деякі з них збереглися до сьогоднішнього дня. Наприклад в Овруцькому районі Житомирської області і зараз є село Шваби, де більшість жителів носить аналогічне прізвище.

Аналіз джерел свідчить, що кожна з груп колоністів селилася окремо. У перший період існування колоній вони отримували назви від імен перших поселенців або ж від ландшафту місцевості, де вона знаходилася. Наприклад:

Melaniewald – ліс Меланії
Nataliendorf – село Наталії
Josephstadt – місто Йосипа
Blumental – квітуча місцевість [6, с. 97]

Документи вказують на те, що переселення менонітів на Волинь значно активізувалося на початку XIX ст.

Досить швидко характер переселення іноземців у край змінюється. Поселенцями стають не лише сектанти, яких переслідують, а й люди, яких спонукають до переселення економічні вигоди. Волинь, з її рідким населенням й обширними територіями необроблених земель, приваблює сільське населення сусідніх держав, яке знаходило тут для своєї праці більш вигідні умови.

Німецькі емігранти прибували в основному з Польщі (з Привіслянського краю), де ще в 1809 р. з метою розвитку землеробства і промисловості, що знаходилися в занепаді, уряд герцогства Варшавського вирішив запросити іноземних землеробів і фабрикантів, надаючи їм різні пільги і переваги. Це привабляло сюди значну кількість вихідців із Пруссії і незабаром призвело до перенаселення краю і нестачі землі. Після приєднання Царства Польського до Росії царський уряд в 1817 р. видав постанову про обмеження колонізації [7, с. 163]. Це змусило німців шукати кращої долі в східних регіонах імперії.

У 30-х рр. XIX ст. починається перша велика хвиля переселення німців на Волинь. Поштовхом до цього стало польське повстання 1830-1831 рр. Уряд Росії придушив його. Активні учасники повстання були позбавлені земельної власності. Як результат – звільнилися значні земельні площі, які потребували робочих рук для обробітку. Цю проблему повинні були вирішити німці-колоністи, які з цього часу почали масово з'являтися в регіоні. Таку політику підтримував і царський уряд, який виступав за необхідність покласти край польському засиллю в Південно-Західному краї [8, с. 24].

Джерела свідчать, що на Волинь переселялися не лише селяни, а й ремісники. Зокрема, вони в 1833 р. заснували у Вільнянці біля м. Рожища першу в краї суконну фабрику [9, с. 130].

Поява колоністів у губернії не зустріла підтримки з боку адміністрації губернії. Вона не визнавала за ними ніяких пільг і хотіла підпорядкувати їх загальним законам, що існували в імперії для ремісників і хліборобів. Частина переселенців виселилась, а інші клопотали перед урядом, про збереження тих пільг, які вони мали в Царстві Польському. Клопотання це було прийняте [7, с. 130].

Адміністрація Південно-Західного краю вела суворий облік переселенців. Так, волинський губернатор щотижня передавав Київському генерал-губернатору звіти про кількість

іноземців, які перетнули кордон Волинської губернії. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України. На їхній основі нам удалось скласти таблицю, яка показує кількість новоприбулих сімей поселенців за кожне десятиліття, а також місцевість, з якої вони йшли [10, с. 790].

Таблиця 1

Дані про іноземців, які перетнули кордон Волинської губернії

Час виходу поселенців	З Царства Польського	З Пруссії	З Австрії	Разом
1800-1810	24	111	1	136
1810-1820	23	9	3	35
1820 -1830	35	49	2	86
1830 -1840	85	191	4	280
1840 -1850	52	91	34	177
1850-1861	127	204	41	372
Разом	346	655	85	1086

Як видно з таблиці, у період з 1800 до 1861 рр. більшість німців прибувала з Пруссії і Царства Польського. Потік колоністів на Волинь різко зростає 30-х рр. XIX ст., після придушення польського повстання і напередодні скасування кріпосного права.

У першій половині XIX ст. німці здебільшого селилися в Луцькому, Рівненському і Житомирському, дещо менше - у Новоград-Волинському повітах. У Луцькому повіті було засновано такі колонії як Стара Запусть, Тарноволя, Станіславівка; у Рівненському - Бересловець, Антоніїв, Зеленка [5, с. 31].

Поселенці, які прибували на територію Волинської губернії, розселялися окремими родинами в колоніях, що вже існували й отримували там від поміщиків земельні наділи на однакових з першими поселенцями умовах. Інші ж або брали в землевласників в оренду відрубні ділянки землі, або ж купували їх у складчину і селилися групами сімей, утворюючи нові колонії.

Таких колоній у період з 40-х до кінця 50-х рр. XIX ст. на Волині було засновано 21. За роками цей процес розподілявся таким чином [11, с. 4]

1840 р. - 1	1853 р. - 1
1842р. - 4	1856 р. - 1
1843р. - 2	1857 р. - 3
1848р. - 1	1858 р. - 5
1849р. - 1	1859 р. - 2

Німецький дослідник В. Гізбрехт вказує і на популярні для поселення німців повіті. На його думку, найбільш активно вони оселялися в Луцькому і Рівненському повітах, де до 1858 р. було засновано 13 колоній, серед яких у Луцькому знаходилися такі: Валер'янівка, Нова Земля, Мар'янівка, Березолупи, а в Рівненському: Хотинка, Анієловка, Мозулки. Усі нові поселення переважно отримували імена дітей, які першими народилися на новому місці: Жозефін, Анете та ін. [5, с. 32]. На думку А. Забеліна у період з 1830 до 1860 рр. включно у Волинську губернію переселилося 11424 особи й було засновано 139 колоній. За роками цей процес розподілявся таким чином:

	Поселень	Осіб
1787-1800	1	245
1800-1830	5	1001
1830-1860	139	11424

Звідси видно, що в друге тридцятиліття XIX ст. кількість переселенців порівняно з першим збільшилась в одинадцять разів, а кількість заснованих колоністами поселень зросла в 23 рази [7, с. 166].

До 1861 р. російське законодавство суворо дотримувалося правил про недопущення іноземців до володіння землею, що дещо стримувало потік переселенців. Їм дозволяли влаштувати фабрики і заводи та використовувати для цієї мети не більше, як 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство,

інакше вони позбавлялися цієї власності або ж повинні були продати свій заклад особам, які мали право на володіння землею.

Аналіз джерел показує, що переважна більшість німецьких поселень у регіоні була малочисельною і складалася з 20-30 господарств. Найбільші німецькі колонії нараховували до 100 господарств. У 1859 р. такими були: Фрідріхсдорф – 305 мешканців, Жозефін – 200, Березолупи – 150, Гарноволя – 100, Хотинка – 114 осіб.

Зібрані А. Забеліним дані про кількість іноземних колоністів в повітах губернії в 1861 р. дають нам можливість проаналізувати особливості їхнього територіального розміщення в регіоні:

Таблиця 2

Кількість іноземних колоністів в повітах Волинської губернії

Повіти	у тому числі:		Всього
	Вихідці з Царства Польського	Іноземні піддані	
Житомирський	3179	1463	4642
Овруцький	417	168	585
Новоград-Волинський	1600	133	1733
Рівненський	1463	444	1907
Луцький	2044	1687	3731
Ковельський	30	26	56
Володимир-Волинський	475	102	577
Дубненський	32	131	163
Кременецький	27	92	119
Острозький	32	40	72
Старокостянтинівський	–	93	93
Ізяславський	121	13	134
Разом:	9420	4392	13812

Дані таблиці свідчать, що до 1861 р. кількість колоністів значно зросла і досягла вже 13711 осіб обох статей, з яких 32% були іноземними підданими. Більша частина всіх поселенців жила в Житомирському й Луцькому повітах, інші були зосереджені в Рівненському, Новоград-Волинському, Овруцькому і Ковельському повітах. Тобто в переважній більшості колоністи засновували свої господарства в південній частині Полісся. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що тут була дешевша і краща земля.

У 60-х роках XIX ст. кількість німецьких колоній у Волинській губернії починає різко зростати. На наш погляд, причинами цього були:

- скасування кріпосного права, унаслідок чого поміщики-власники великих маєтків, позбувшись дармової робочої сили, були готові прийняти значну кількість фермерів та орендарів;
- поява закону 19.02.1861 р., який дозволяв віддавати поміщицькі землі в оренду особам усіх станів, не виключаючи й іноземців;
- відміна пільг іноземцям, які проживали в Царстві Польському.

Таким чином, можливість довгострокової оренди землі (до 36 років) і її дешевизна сприяли заохоченню німців до переселення на Волинь, оскільки тут було багато малозаселених територій. Цьому також сприяла й політика російського царизму. Царським указом від 18 грудня 1861 р. їх звільнили від військової служби, а указами від 5 і 23 березня 1867 р. німці, як і росіяни, звільнялися від податків при купівлі нерухомості в західних губерніях імперії [9, с. 131].

Після скасування кріпосного права, появи названих вище указів почалася нова хвиля масової німецької колонізації Волині [7, с. 167].

Німецькі колоністи йшли в Росію шляхом з Варшави на Брест-Литовськ, Ковель, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, який зв'язував Південно-Західну Росію з Центральною Європою. Трохи пізніше були побудовані залізниці, які з'єднували Брест-Литовськ, Ковель, Рівне, Київ і Рівне, Сарни, Лунінець (Білорусь), Вільно з Балтикою, де проживала велика кількість німців. Тож зрозуміло, що основна маса колоністів зосереджувалася саме вздовж цих доріг [5, с. 24].

На початку 1863 р. вибухнуло чергове польське повстання, яке знайшло підтримку польських магнатів Волині. Царський уряд вирішив використати його поразку для нового

обмеження польського землеволодіння. За його розпорядженням усе майно активних учасників "бунту" було конфісковано в казну, а їхні спадкоємці викреслювалися з числа землевласників [8, с. 24]. Правилами від 15 березня 1863 р. на маєтки осіб, що брали безпосередню участь у повстанні, було накладено секвестр. При цьому йому підлягала не тільки нерухома власність, але й рухомість, у тому числі майно, яке знаходилось у тимчасовому користуванні або в пожиттєвому володінні. За цих умов з метою відновлення занедбаного господарства краю 23 березня 1863 р. вийшло царське положення, яке визнало доцільним залучити в край представників інших губерній, які мали достатні кошти, а також іноземних поселенців. Одночасно було заборонено продавати, дарувати, віддавати в оренду маєтки особам польського походження та євреям.

Після придушення повстання наплив німецьких переселенців на Волинь посилювався. Цьому сприяло те, що уряд щедро роздавав землі активних учасників повстання російським поміщикам і колоністам. Як результат – лише протягом 1863 р. сюди переїхало з Царства Польського 285 німецьких поселенців; з Пруссії – 30; з Австрії – 24. У наступні роки вони продовжували прибувати переважно з Царства Польського, яке найбільше постраждало від повстання.

Ці переселенці в основному селилися неподалік від головних транспортних шляхів, утворюючи так звані лісові колонії навколо Новоград-Волинського, Луцька, Житомира, Рівного.

Аналіз джерел свідчить, що три четверти усіх німецьких колоній знаходилися на північ від старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець і мав такі межі: на сході по лінії Коростень – Білорівчичі – Андріївка Суцанська (на північ від Олевська); на заході по лінії Олевськ – Городниця – Корець. Ще одна значна кількість німецьких поселень знаходилася на півдні від тракту; її межі проходили по лінії Житомир – Романів – Любар – Остропіль.

Колонізація Волині в другій половині XIX ст. проходила швидкими темпами. У 1874 р. Волинський губернатор доповідав у Київ про кількість іноземних колоністів в регіоні. Ці дані можна викласти в таблиці: [7, с. 168].

Дані таблиці свідчать, що за десятиліття (1861-1871 рр.) кількість німецьких поселенців у губернії збільшилась у 2,5 рази. При цьому переселенські потоки в основному були спрямовані на територію Житомирського, Луцького, Дубненського, Новоград-Волинського повітів. Найменше були заселені колоністами Ізяславський і Старокостянтинівський повіти.

Таблиця 3

Чисельність іноземних колоністів у Волинській губернії

Повіти	К-сть колоній	Вихідці з Царства Польського (осіб) (чол)	Іноземні піддані (осіб)	Всього (осіб)	Порівняно з 1861 р. збільшилось (осіб)	Збільшил ось в %
Житомирський	80	9094	3625	12719	8180	180
Овруцький	2	421	177	598	13	2,2
Нов.-Волинський	50	5924	880	6804	5071	293
Рівненський	48	6166	1619	7785	5878	308
Луцький	96	4367	3162	7529	3798	101
Ковельський	1	31	27	58	2	3,5
Володимир-Волинський	12	1201	29	1230	53	113
Дубненський	26	442	810	1252	1069	652
Кременецький	2	29	93	122	4	3,2
Острозький	1	29	1851	1880	1808	2509
Ізяславський	6	428	33	461	229	169
Старокостянтинівський	-	-	21	21	зм 72	зм 352
Разом:	325	28132	12371	40503	26792	195

Документи Житомирського обласного архіву свідчать, що в 70-х роках XIX ст. німецька колонізація на Волині продовжує посилюватись. На ім'я Волинського губернатора надходять численні прохання про дозвіл на придбання землі пруськими підданими. Так, у серпні 1877 р. канцелярія губернатора отримала з Овруцького повіту прохання пруських підданих

лютеранського віросповідання про дозвіл придбання земельної власності в такій кількості: Криштоф Гайка – 31,5 дес, Йоган Штрайц – 42 дес, Адам Налец – 21 дес, Альберт Нейман – 21 дес, Амалія Гафке – 10,5 дес, Карл Реслер – 10 дес. При цьому вказувалося, що всі вони мають власні кошти для придбання земельних ділянок і бажають залишатися іноземними підданими. Також надходять телеграми від начальника Варшавської губернії з проханнями дозволити переселення в губернію німецьких колоністів [12, с 4].

Більшість прохань вирішувалася позитивно. Водночас на початку 70-х років Волинський губернатор видає ряд розпоряджень, які певним чином регламентували і впорядковували колонізацію краю. Циркуляри та розпорядження губернатора щодо німців почали певною мірою гальмувати процес напливу колоністів у регіон. Аналіз документів свідчить, що вже з початку 70-х рр. XIX ст. починається масова еміграція з губернії менонітів, що було пов'язано з проведенням в імперії військової реформи, яка передбачала загальну повинність. Починаючи з 1872 р., вони починають масово емігрувати до США та Канади. Царський уряд запропонував їм альтернативну службу санітарами в лікарнях або ж поступати на державну службу по догляду за лісами. Меноніти відмовилися від пропозицій уряду і до 1874 р. більшість із них виїхала з Волині до США (основні їхні поселення були в той час у штаті Північна Дакота, частково в Оклахомі та Канзасі).

Концентрація колоністів в прикордонній Волинській губернії у 60-70-х рр. XIX ст. і погіршення відносин із Німеччиною змусили царський уряд адміністративними методами перешкоджати німецькій колонізації Волині, що призвело до поступового зменшення кількості німців у регіоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Schneefuss W. *Deutschtum in Süd-Osteuropa*. – Leipzig, 1939. – 145 s.
2. Писаревский Г. Г. *Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам)*. – М., 1909. – 340 с.
3. Клаус А. *Сектаторы-колонисты в России // Вестн. Европы*. – СПб., 1868. – Т.4. – 365 с.
4. Arndt N. *Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick* – 1994. – 96 s.
5. Giesbrecht W. *Wolhynien und Wolhyniendeutschen. // Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984. – 184 s.
6. Praxenthaler B. *Aktenbestände über Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir*. – Osteuropa Institut., München. – 1995. – 101 s.
7. Забелин А. *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*. – Ч. 1. – К., 1887. – 386 с.
8. Картавцев Е. *Обрусение землевладения в Юго-Западном крае*. – К., 1877. – 152 с.
9. Holz H. *Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien. // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992. – 194 s.
10. *Центральний державний історичний архів України*. – Ф. 493, оп. 18, спр. 75, арк. 278; Ф. 442, оп. 1, спр. 1932, арк. 1-791.
11. Воронин А. *Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае*. – К., 1871. – 17 с.
12. *Державний архів Житомирської області*. – Ф. 70, оп. 1, спр. 63, арк. 4.

SUMMARY

On the basis of numerous archival, statistical and German sources the origin of Volyn Germans, dynamics of their number and regions of their compact settlement.

Key words: *German colonists, menonits, the Volyn province.*

АННОТАЦИЯ

На основе широкого круга архивных, статистических, немецкоязычных источников проанализировано происхождение волыньских немцев, динамику их численности и регионы компактного поселения.

Ключевые слова: *немецкие колонисты, менониты, Волынская губерния.*